

MƏRZİYYƏ AĞAMİR qızı BEHBUDOVA
Bakı Dövlət Universiteti (magistrant)

**ELÇİNİN “BAŞ” ROMANINDA MÜƏLLİF TƏHKİYƏSİNDƏ VƏ OBRAZLARIN
TƏQDİMİNDƏ PSIXOLOGİZM**

Psixologizm ədəbiyyatın, o cümlədən bütün sənətlərin əsasında dayanan bir anlayışdır. 1970-ci illərdə yazıçı-tənqidçi Elçin təəssüflə yazırdı; «Azərbaycan ədəbi tənqidinin tamamilə sərf-nəzər etdiyi mühüm problemlərdən biri də yaradıcılığın psixologiyası məsələsidir. Həm nəsrimizdə, həm poeziyamızda və həm də dramaturgiyamızda dərin və məzmunlu, orijinal şərait üçün obyekt ola biləcək son dərəcə maraqlı proseslər müşahidə etmək mümkündür» (1, s. 54). Əslində Elçin diqqəti bədii yaradıcılığın psixologiyasına yox, ona çox yaxın, bilavasitə onunla bağlı psixologizm probleminə yönəldirdi. Bu baxımdan bir növ insanın daxili aləminə, mənəvi dünyasına səyahət edir.

Psixoloji romanlarda diqqət hadisələrə səbəb olan, onları hazırlayan və hadisələrin nəticəsi olan mənəvi vəziyyətlərə yönəldilmişdir.

İnsan bədii təhkiyənin mərkəzinə keçdiyi, bədii tədqiqatın əsas predmetinə çevrildiyi bütün zamanlarda ədəbiyyatda psixologizm olduqca qüvvətli olub, maraq doğurmuşdur. Adətən insan tarixi keçid dövrlərində, tarixi mərhələlər qarşısında çəşmə qaldıqda məhz ədəbiyyat onun əlindən tutub, qaldırmışdır (1, s. 97).

İnkişafın bütün mərhələlərində bədii ədəbiyyat üçün “insan” daim sirr, müəmma olub. Hər böyük yazıçı onu yenidən açmağa çalışıb. Elçin bütün yaradıcılığında, eyni ilə “Baş” romanına görə bu cür sənətkarlarla bir mövqedə durur.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatına nəzər salsaq aydın olur ki psixologizm xəyalın hədudsuzluğu ilə idrakin dərinliyi arasındakı mənəvi- fəlsəfi izdivacdan doğulur.

Psixoloji romanların ən vacib xüsusiyyəti insanın daxili dünyasının genişliyinin dərinindən araşdırılmasıdır. Bu, ən yaxşı psixoloji romanlar üçün vacib bir meyardır. Bəzi yeni roman janrlarından fərqli olaraq psixoloji romanlarda hadisələrin sürətli keçidləri ilə qarşılaşmırıq. Süjet personajların quruluşundan qaynaqlanır və mənəvi baxımdan uzun izah olunur. Ümumiyyətlə sıx bir süjet yoxdur və daxili monoloqlar səhifələrlə ola bilər. Psixoloji roman, karakterin daxili böhranları və hesablaşmaları, daxili impulsları və motivləri nəzərə alınmaqla psixoloji təhlillərə adi realist romanlardan fərqli olaraq daha çox yer verildiyi bir roman növüdür. Eyni zamanda romanın bu növündə müəllif adi realist romanlardakı kimi həyatdakı hadisələrlə kifayətlənmir, həm də bu hadisələrin arxasındakı səbəbləri və bu hadisələrin səbəblərini mənəvi və əqli cəhətdən izah etməyə çalışır. Burada cərəyan edən hadisələrdən daha çox, qəhrəmanların psixoloji quruluşları xüsusilə vurğulanır. Yəni, hadisələr qəhrəmanların psixologiyası ilə əlaqələndirilir və ya əsərdə qəhrəmanların psixoloji quruluşlarını işıqlandıra biləcək dərəcədə baş verir. Psixoloji romanlarda, hadisələrə səbəb olan və hazırlayan, həmçinin hadisələrin nəticəsi olan zehni vəziyyətlər üzərində dayanılır. Qeyd etmək lazımdır ki, daxili monoloq və şüur texnika axını qəhrəmanların daxili aləmlərini oxucuya əks etdirmək üçün istifadə olunan bir meyardır. Yazıçı tip yaratmaq əvəzinə insan karakterini dərinləndirərək izah etməyə çalışır. Qəhrəman lirikada öz hiss və həyəcanlarını birbaşa ifadə edir. Amma bildiyimiz kimi, lirika xeyli subyektivdir, qəhrəmanın öz sarsıntılarını nə qədər səmimi və əhatəli verməsinə baxmayaraq, biz yalnız bir baxış bucağı görürük. Dramatik əsərdə personajın vəziyyəti ilk növbədə onun lirik təhkiyəni xatırladan monoloqlarında açılır.

Elçin psixologizmi isə bütün cəhətləri ilə həm cəmiyyətin, xalqın, millətin, həm də ayrıca fərdin dünyasına əsaslanmışdır. Buna görə də yazıçı insanın real həyatda, ictimai-siyasi mühitdə mənəvi ağrılarını, düşüncə və problemlərini əks etdirə bilər. Obrazın daxili hiss-həyəcanını, arzu- istəklərini, düşüncələrini təqdim edən yazıçı kənara çəkilir. Oxucu bu hisslərlə baş-başa qalmaqla onu dərk edir, özü psixologizmin dərinliklərinə varır. Elçin insanın donuq görkəminin yox, görünməz, nəzərə çarpmaz hisslərinin ən dərin qatlarının portretini çəkirdi. Elçin çox gözəl anlayırdı ki, insan həyatı nəinki bir anlıq verilən qərarlardan hətta, insanın daxilində keçirdiyi, lakin gizli qalan bir anlıq hisslərdən asılıdır.

Romanlarında yazıçının əsas məqsədi şəxsiyyətin daxili aləminin gizlin çalarlarını, insan taleyinin zaman axarında başqalaşmasını, başqa sözlə, zaman-insan –tale problemini aydınlatmaqdan, mənəvi suverenliyi ifadə etməkdən ibarət olub. Qəhrəmanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etmək yazıçının həm nəsrinə, həm də dramaturgiyasına xas olan ən əlamətdar səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

Hər bir surətin, obrazın öz fərdi xarakterinə uyğun hiss və duyğularını təsirli verməklə həm də daxili vəziyyətinin və emosiyasının rəngarəng çalarlarını, qatlarını göstərir.

Qəhrəmanların psixoloji quruluşlarının təhlil olunduğu romanlarda şüurun cərəyanı(şüur axını) və daxili monoloq üsulları tez-tez istifadə olunur. Şüur texnikasının istifadə romana psixologiyanın hədiyyəsidir. Şüur texnikası axını bir mənada romanın xarakterinə də təsir edir. Çünki bu texnikaya müraciət edən romançı istər-istəməz kitabın analizinə can atır. Romana psixoloji dərinlik, məna verir.

Ədəbi obrazlar ümumilikdə yazıçı təxəyyülünün məhsuludur. Obrazlar əsas hadisə, yaxud epizodik hadisələrdə iştirak etməklə həm aktiv, həm də passiv mövqələrdə olmaqla öz iştirakı ilə hadisələrin inkişafına təsir göstərir.

Bu baxımdan Elçinin “Baş” romanının baş qəhrəmanı məlum olduğu üzrə, knyaz Pavel Dmitriyeviç Sisianovdur. Romanda bütün məqamlarda yazıçı məhz Sisianova, istər qətlə qədər, istərsə də onun qətindən sonra daha böyük yer və diqqət ayırır.

Əlbəttə, romanda bütün bunların uğurlu şəkildə qurulmasında müəllif təhkiyəsinin təşkili prinsipi mühüm rol oynayır. Elçin qəhrəmanlardan hər birini xarakterizə etməklə, onun daxili mənəvi aləmini, özünə qiymətverməni, hadisələrin qavrayışını, hadisələrin əsərqədərki tarixçəsini verərkən, müəllif mövqeyinin birbaşa ortaya qoyulması formasından uzaqdır, burada müəllifin nəzər nöqtəsinin qəhrəmanın nəzər nöqtəsi ilə üst-üstə düşməsi, yaxud onun düşüncələrinin əksi olsa belə, bütün əsər boyu obrazların səsi eşidilməkdə, yeri görünməkdə, mövqeyi ortaya qoyulmaqdadır.

Elçinin obrazlar qalereyası, qəhrəmanları müxtəlif təbəqədən olan insanlardır. Yazıçı əsərdə obrazların hərtərəfli açımına və dolğun bədii təqdimatını xüsusi məharətlə yanaşmış, ustalıqla işləmişdir. “Baş” romanında yer almış bütün personajlar öz dövrünün, mühitinin insanları olmaqla bərabər öz fərdi psixologiyaları ilə fərqlənməkdədirlər.

Romanda knyaz Sisianovun yuxusu Sisianovun psixoloji xarakteristikası kimi nəzərdən keçirilə, əsərin ideya-məzmun planının düzgün başa düşülməsi kimi qiymətləndirilə bilər. Baarokko ədəbiyyatında həyat yuxuya bənzədilərək Kalderonda «həyat yuxudur» formulunda ortaya qoyulmaqla illüziya ilə reallığın qarşılıqlılığını göstərməklə ədəbi eksperiment kimi qəbul edilirdi. Bu baxımdan romanda yuxu müəllif mövqeyinin dərk olunması üçün açar rolunu oynayır.

Ədəbi əsərlərdə, o cümlədən Elçinin «Baş» romanında yuxunun ən adi funksiyalarından biri qəhrəmanın özünün özünə kənardan baxmaq imkanındır.

Knyaz Pavel Sisianov əsərin mərkəzi personajıdır. Məhz o, həm Bakıya hücum hazırlanarkən daha fəal idi, həm də qətlə yetirildikdən və qəssab Balarzanın kötüyü üstündə knyazın başı bədənindən ayrıldıqdan sonra, hadisələrin əsas xətləri onun başı üzərində qurulmuşdur ki, bu da oxucu diqqətini məhz onunla bağlı daha çox məşğul etməkdədir. Elçin knyaz P.Sisianovun daxili aləminə, onun psixoloji durumuna uğurlu nüfuz edir, knyazın içində gedən prosesləri, dəyişiklikləri, xarakterindəki şübhələri dərinlən təsvir edir, onun psixologiyasının fərdi cəhətlərini sərgiləyir.

Müəllifin təsvirində Sisianov sanki haradasa Xaosla Kosmosun əlaqəsini, harmoniyasını pozmuş qeyri-adi bir məkanda təsvir olunub. Onun hisləri bir çəkisizlik və boşluq içində olduğu kimi, həm də çəkisizlik onun hislərinin içini бүürmüşdü, o, daxilən yox olduğu kimi, cismani baxımdan da yox idi. Onun yaddaşı dərk edirdi ki, Ona görünən o məkandan baxan Baş Onun başı idi. Lakin bütün bunları ona görə dərk etmirdi ki, Onun varlığı çəkisiz idi. Müəllifin fikrincə, o həm var idi, həm də yox idi (9, s. 4-5).

Sisianovun daxili aləmi onun öz adına olan münasibətdə də bürüzə verir. Belə ki, knyaz üçün Pantera bir heyvandan daha çoxu, dostu yox, həm də illərin mübarizə meydanında onunla birgə saysız döyüşlərdə, böyük qələbələrdə iştirak etmiş yaxın köməkçisi, silahdaşı idi. Məsələyə bu cəhətdən yanaşsaq məhz onun bu “köməkçisinin” Qarabağ atı olması da xüsusi maraq doğurur: “... knyaz Sisianov sağ əli ilə Panteranın- bu sevimli Qarabağ atının- boynunu tumarlaya- tumarlaya həmişəki kimi yenə fikrindən keçirdi ki, Pantera insanların əksəriyyətində olmayan bir dəyərin- sədaqətin sahibidir” Həmdəki bu Qarabağ cinsli atların arasında ağ at nadir hadisə idi, Pantera da o nadir atlardan biri idi və knyaz nədənsə bu ağa ata onun təzadının- qapqara Panteranın adını qoymuşdu və knyaz özü də buna təəccüb etmişdi. Knyaz Sisianov onu da fikirləşirdi ki, fərqi nədir, onsuz da sədaqətin rəngi yoxdur, çünki sədaqət Yaradanın əta etdiyi bir vergidir, hansı ki bu at da həyatda ona ən sədaqətli məxluq idi (4, s. 74)

Biz Sisianovun timsalında reallıqla fənyaziya arasında, həqiqətlə yalan arasında dəqiq sərhəd olmadığını görürük, çünki real həyatda istənilən adam, eyni zamanda, həm doğru, həm də yalan ola bilər.

Elçin Bakı xanı Hüseynqulu xanı təqdim edərkən onun «kəmhövsələ bir adam» olduğunu qeyd etsə də, Bakının taleyi həll olan məqamda onun təmkinlə məsləhətləşmə apardığı «məsləhətə, təklifə ülgüc ağzı kimi iti, həssas» ehtiyacı olduğunu, Bakının taleyi həll olduğu məqamlarda: «taxtında oturmuş Hüseynqulu xan otağın istisində əməlli-başlı üşüyürdü... əslində, onu üşüdən.... sümüklərini ağrıdan eşikdə cövlan

eyləyən sulu külək deyil, ... xanlığın düşdüyü bu çıxılmaz vəziyyət idi və sərdar Sisianov onu elə boğazlamışdı ki, heç bir çoban iti qurdu belə boğazlaya bilməzdi» (4, s. 5-6).

Hüseyn xanın daxili sarsıntıları, düşüncələri, hətta özünə etirafları: “xan yalnız indi öz- özünə etiraf edirdi ki, ürəyinin dərimlərində bilirdi, hiss edirdi ki, sərdar Sisianovla görüşdə Mahmud bir oyun çıxaracaq, ancaq sərdarın pışvazına Mahmudu da, onun atlılarını da özü ilə apardı və içinə dolmuş o şeirdə burası da var idi ki, yox, dayan, dur, kimi aldadırsan? Sən nəinki bunu duymuşdun sən bunu istəyirdin. İnsana cəmi-məxluqatın əşrəfi deyirlər, ancaq cəmi- məxluqatın ən qorxuncu, riyakarı və acgözü insandır, çünki insanı Allah yox, əslində İblis idarə edir.” onun daxilindəki təzadlardan, iç dünyasından xəbər vermiş olur.

Elçin həmçinin Mahmud bəyin portret xarakteristikasını bütün çalarlar ilə daha aydın detallarla verməyə çalışmaqda özü bilərəkdən oxucunun diqqətini cəlb edir. Bunu aşağıdakı misralarda da görə bilərik.

Göndər! Göndər, qoy ruslar dar ağacından assınlar məni! Rusların ayaqlarının altında olmaqdansa, onların başlarının üstündən dar ağacında asılmaq yüz dəfə şərəflidir!” (4, s. 28–29). Mahmud bəyin “Rusların ayaqlarının altında olmaqdansa, onların başlarının üstündən dar ağacından asılmaq yüz dəfə şərəflidir!” ifadəsini işlətməsi onun milli yenilməzliyinin göstəricisi kimi qiymətləndirilir.

Əsərdəki digər maraqlı obrazlardan biri də Mahmud bəydir. Mahmud bəy bir azərbaycanlı oğlu kimi, elə-obaya bağlı, vətən adını, şərəfini uca tutmaq istəyənlərin hamısından bütün davranış və fəaliyyəti ilə fərqlənməkdədir. Bakı xanı Hüseynqulu xanın bacısı oğlu olan Mahmud bəy xanlıqda böyük nüfuz sahibi kimi tanınırdı.

Mahmud bəy içindəkiləri Molla Müzəffər Ağaya püskürüb bir az rahatlıq tapmaq istəyirdi:

« – Allah mənə bir qılınc verəydi ki, bir həmləsiylə yer üzündəki bütün rusları, Avropadakı o firəngləri, ingilisləri, o birilərini, hamısını o qılıncdan keçirəydim! Elə farsları da! ... Ərəbləri də! ...Həbəşləri də!...» (4, s. 49).

Mahmud bəy özünü, bütün varlığını türklərin birləşməsi, istiqlaliyyəti, azadlığı və milli qurtuluşu yolunda qurban verməyə hazır olmaqla türk dünyasının mücahidi kimi ortada dururdu. Mahmud bəydə türkçülük heç də türklərin hansısa bir hissəsinə rəğbət də deyildi. Bu düşüncə onda bir tamlıq, bütövlük təşkil edirdi.

Müəllif burada Mahmud bəyin timsalında Azərbaycan türkünün cəsurluq əzmini, qorxmazlığını yetərinə nümayiş etdirir. Başqa sözlə desək, Elçin Mahmud bəy obrazının köməyi ilə Azərbaycan cəmiyyətinə baxışda öz ideologiyasını, dünyabaxışını sərgiləyir.

Mahmud bəy öz ideoloji-ictimai konsepsiyasına söykənməklə türklərin qələbə çalacağına inanırdı. O, inanırdı ki, rusların, avropalıların ideologiyalarının qurbanına çevrilməmək, milli əsarətə qarşı mübarizə aparmaq üçün türklərin siyasi və mənəvi azadlığını əldə etmək zəruridir.

Mahmud bəy obrazı Elçinin bir müəllif kimi öz arzu-istəklərinin tələbi olaraq ortaya çıxır. Bu obraz Elçinin orijinal milli məfkurəli obraz yaradıcısı olduğunu təsdiqləməkdədir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

1. Axundlu Y. Azərbaycan tarixi romanı: məsələlər, problemlər. Bakı: Adiloğlu, 2005
2. Elçin. “Baş” romanı, Bakı: Qanun, 2015
3. İmanov M. Müasir Azərbaycan nəsrində psixologizm, Bakı: Elm, 1991
4. Nəsim V. “Baş qeyrət romanımız- “Baş”. “Ədəbiyyat qəzeti”, 2016, 5 mart.
5. Şəmsizadə N. “Baş” ın səyahəti. Xalq yazıçısı Elçinə ədəbi məktub. // “525-ci qəzet”, 2015, 19 dekabr.
6. Şükürov A. Elçinin Baş romanına baxış- bu günün geosiyasi anlamı çərçivəsində // “525-ci qəzet”, 24 noyabr 2015
7. Tağısoy N. Elçinin “Baş” romanı struktur- funksional təhlil müstəvisində. Bakı: Təhsil, 2017
8. Yusifli V. “Baş” romanı- nəsrimizdə yeni hadisə // “525-ci qəzet”, 28 dekabr 2015
9. Yusifli V. Ədəbi hadisə. İsti- isti. Elçinin “Baş” romanı haqqında. //“Azərbaycan jurnalı, 2015, N_12.

Mərziyyə Ağamir qızı Behbudova

Elçin “Baş” romanında müəllif təhkiyəsində və obrazların təqdimində psixologizm

Xülasə

İnsan bədii təhkiyənin mərkəzinə keçdiyi, bədii tədqiqatın əsas predmetinə çevrildiyi bütün zamanlarda ədəbiyyatda psixologizm olduqca qüvvətli olub, maraq doğurmuşdur. Adətən insan tarixi keçid dövrlərində, tarixi mərhələlər qarşısında çaşbaş qaldıqda məhz ədəbiyyat onun əlindən tutub, qaldırmışdır. Elçin psixologizmi isə bütün cəhətləri ilə həm cəmiyyətin, xalqın, millətin, həm də ayrıca fərdin dünyasına

əsaslanmışdır. Romanlarında yazıçının əsas məqsədi şəxsiyyətin daxili aləminin gizlin çalarlarını, insan taleyinin zaman axarında başqalaşmasını, başqa sözlə, zaman-insan –tələ problemini aydınlatmaqdan ibarət olub. Qəhrəmanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etmək yazıçının həm nəsrinə, həm də dramaturgiyasına xas olan ən əlamətdar səciyyəvi xüsusiyyətlərdən biridir.

Açar sözlər: Elçinin “Baş” romanı, psixologizm, Sisanov, Hüseynqulu xan, Mahmud bəy

Marziya Agamir gizi Behbudova

Psychologism in the author's narration and presentation of images in Elchin's novel “The Head”

Summary

Psychologism has been very strong and interesting in literature at all times when man has become the center of artistic research and the main subject of artistic research. Usually, in the period of historical transition, when a person is confused in the face of historical stages, it is literature that grabs him and lifts him up. Psychologism, in all its aspects, is based on the world of society, people, nation, and the individual. In his novels, the writer's main goal was to shed light on the hidden shades of the inner world of personality, the change of human destiny over time, in other words, the problem of time-man-destiny. Penetration into the deep psychological world of the protagonist is one of the most remarkable features of both the writer's prose and dramaturgy.

Key words: Elchin's novel "Bash", psychology, Sisanov, Huseyngulu khan, Mahmud bey

Марзийя Агамир кызы Бехбудова

Психологизм в авторском повествовании и подаче образов в романе Эльчина “Глава”

Резюме

Психологизм был очень силен и интересен в литературе во все времена, когда человек становился центром художественного исследования и главным предметом художественного исследования. Обычно в период исторического перехода, когда человек сбив с толку перед историческими этапами, именно литература захватывает его и поднимает. Психология Эльчина основана на мире общества, людей, нации и личности во всех его аспектах. В своих романах главная цель писателя заключалась в том, чтобы пролить свет на скрытые оттенки внутреннего мира личности, изменение человеческой судьбы с течением времени, иными словами, проблему времени-человека-судьбы. Проникновение в глубокий психологический мир главного героя - одна из самых ярких черт как прозы писателя, так и драматургии.

Ключевые слова: Роман Эльчина «Баш», психология, Сисанов, Гусейнгулу хан, Махмуд бек